

Марія Грінченко

Спогади про Івана Франка та про його семейове огнище

Про Івана Франка, що то єсть видатний український письменник я вперше почула^a р[оку] 1883-го^b, як познайомилася з Борисом Грінченком^{c1}. Потім, здається, р[оку] 1886-го, прислав він Грінченкові листа і проспект свого видання, що мало зватися «Поступ»². Не пам'ятаю, чи то мав бути тільки альманах, чи періодичне видання. Знаю тільки, що далі проспекта справа не пішла і, напевне, через те, що не було грошей на видання. Бо й справді, важко було здобути грошей на таке видання, на яке треба було посилати передплати аж шість карбованців^d.

Мабуть, чи не того ж таки 1886-го р. довідалися ми, що Франко одружився з киянкою, панною Хоружинською^{e3}. Про його жінку нічого не доводилося чути; бачили тільки на книжках напис: «Видає Ольга Франко»⁴ і раділи, що Франко має собі, очевидячки^f, товаришку в роботі.

^a У чернетці: почула від Бориса Грінченка

^b У чернетці: <...> року 1883. Року 1886-го Франко почав листуватися з Грінченком (*Перший лист Франка до Грінченка датовано 18 січня 1886 р. Усього збереглося 8 листів Франка до Грінченка (1886–1906 рр.) та 17 листів Грінченка до Франка (1886–1904 рр.). Зберігаються в ІЛ. – Ф. 3. – Упор.*). Та листування недовго тяглося, бо Франка російський уряд визнав, очевидно, за небезпечну для цілоти російської імперії людину і заборонив йому приїздити в межі Російської імперії, а значить і на Україну. А що Грінченко з статистика став знову сільським учителем (*Впродовж 1886–1887 рр. Грінченко був статистиком у Херсонському губернському земстві. З 1881 до 1886 р. та з 1888 до 1893 р. вчителював на Слобожанщині й Катеринославщині. – Упор.*), то, зрозуміло, що листуватися йому з Франком стало неможливо. В ті часи листи, надто закордонні, хтось читав перше, ніж лист доходив до адресата.

^c У чернетці цих трьох слів немає.

^d У чернетці від слів «Потім, здається» цього тексту немає.

^e У чернетці ці два слова дописано чорним чорнилом.

^f У чернетці це слово було закреслено олівцем.

Через кілька років почули від Х.Д. Алчевської⁵, що в неї в Харкові була жінка Франкова⁶, привезла їй подарунок од Франка – книгу з написом: «Славній ювілянтці»⁷ (тоді Алчевська збиралася святкувати свій 35-рішній ювілей) і прохала грошей на видання журналу «Жите і слово»⁸. Про гроші не знаю, чи вона одержала, але^a Алчевська подарувала Франкові два томи своєї книги «Что читать народу»⁹. Як вона розповідала про це, то її чоловік сказав: «А ты знаешь, Кристина Даниловна, что Франку воспрещень въезд в Россию? Надеюсь, что ты не сделала надписи на книгахъ, – ведь их на границе будут просматривать». Христина Данилівна збентежилась і сказала, що книг вона не підписувала, але що на кордоні зараз догадаються, що книги даровані, бо вони^b в розкішній оправі^c, і що Франкова неминуче заплугає її в якусь «історію», бо вона якась дуже чудна, і, мабуть, це навіть не жінка Франкова, бо не може бути, щоб у Франка була така жінка. І вона почала переказувати, справді, якісь дивні речі, які їй говорила Франкова. Що саме вона говорила, тепер не пам'ятаю, але пам'ятаю, що справді було щось дивне^d.

Потім уже в Києві ми довідалися про той приїзд Франкової до Києва. Розповідала про це Людмила Михайлівна Драгоманова¹⁰. Франкові справді^e заборонено було^f приїздити^g на Україну, чи, як тоді казали, в Росію, значить і жінка його не могла приїхати яко Франкова. То вона позичила паспорта в якоїсь

^a У чернетці ці чотири слова закреслено чорним чорнилом.

^b У чернетці далі було (дописано чорним чорнилом): на дуже гарному папері.

^c У чернетці далі було (дописано чорним чорнилом): що такі примірники по книгарнях не продавалися.

^d У чернетці ці чотири слова закреслено і зверху чорним чорнилом написано: <що> оповідання Алчевської про Франкову здивувало нас вельми.

^e У чернетці це слово було закреслено чорним чорнилом.

^f У чернетці: <...> було сюди.

^g У чернетці фразу далі і до слів Росію закреслено чорним чорнилом.

львівської повії і з ним приїхала в Київ до своєї сестри^а. Коли вона дала паспорт, щоб заявити^б, то її сестра з чоловіком^с просто жажнулися, бо на паспорті було написано професію тієї повії. Франкові сказали, що з тим паспортом нехай вона забірається від їх куди хоче, а в себе вони її не держатимуть; бо такого паспорта записувати не будуть. Франкова мусила переїхати кудись^д в отель і страшенно лаяла своїх родичів^е, що вони такі дурні^ф і вигнали її з хати через таку дрібницю^г. Про це вона й мені казала вже через багато років.

Потім ще через кілька років Юрій Тобілевич (син Карпенка-Карого)^г та Микола Вороний^д, будучи в Чернігові, розповідали про своє життя у Франка в той час, як вони вчилися у Львові. У Франка тоді ще не було свого будинку, а наймав він помешкання з трьох світличок; у двох містилися він, жінка і четверо^е дітей, а в третій світличці жили Вороний і Тобілевич^д. Працював Франко день і ніч: писав, коректував аж йому очі рогом лізли і все ж не міг^ж заробити стільки, скільки треба було хоч на нужденний прожиток. А як треба було справити самому чи кому з сем'ї якусь одежину, то це вже було справжнє нещастя, бо ніколи на те не було зайвих^и грошей. Діти були неслухняні, розбещені. Наприклад, вигадали вони таку забавку: провертіли в дверях дірку, і як хтось приходив до батька, то вони крізь ту дірку стріляли на гостя твердими кульками з якогось самострі-

^а У чернетці це слово закреслено і замінено на: своїх родичів.

^б У чернетці це слово було закреслено і замінено на: записати.

^с У чернетці: <...> її родичі.

^д У чернетці: <...> кудись мабуть.

^е У чернетці було (закреслено) Трегубових і далі дописано: своїх родичів.

^ф У чернетці це слово було закреслено і зверху написано простим олівцем: нерозумні.

^г У чернетці (закреслено): четверо чи і залишено слово троє. У чистовику закреслено простим олівцем: чи троє.

^ж У чернетці: насилу міг.

^и У чернетці це слово закреслено.

лу. А одного разу один з хлопців підійшов на вулиці до ікони (у Львові на вулицях де-не-де^a стоять ікони і люде знаменують-ся до їх^b). Так він^c підійшов до такої^d ікони і плюнув на неї. Через це батько мав багато прикрого клопоту.

Працював Франко здебільшого в помешканні Наукового товариства¹⁵, але ж доводилося працювати і дома серед страшеного гармидеру та лементу. Та ще іноді жінці здавалося, що вся його робота літературна і наукова - нікому непотрібна дурниця, і тоді вона заставляла його робити всяку хатню роботу: наприклад, обіпнутися попередником і банити посуд. Часом доходило до такого, що Франко мусив рятуватися від жінки у кімнату до пожильців^e. Там вони сиділи тихесенько, замкнувшись, а розлютована жінка гатила в двері поліном і страшенно лаяла всіх трьох^f.

Єсть у Франка вірші:

Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер виє.
Я змерз. І випало з холодних пальців
Перо¹⁶.

Там єсть такі слова: «У мене серце вижерла гадюка». Воро-ний упевняв, що гадюка та – жінка Франкова, що це говорив йому сам Франко¹⁷.

Дивна річ – одружіння Франкове. Вони одне одного зовсім майже не знали. Доводилося чути, що Франко намислив одружитися неодмінно з українкою, а не з галичанкою і приїхав у Київ шукати собі дружину. Тут побачив курсистку Ольгу Хоружинську¹⁸. Вона була непогана з себе, мала трохи грошей і він, не розмірковуючи довго, заручився з нею. Знаю від Л.М. Драгоманової, що вже заручившись він з нею, питав знайомих: «Чи

^a У чернетці: <...> де-не-де в нішах.

^b У чернетці цих трьох слів немає.

^c У чернетці це слово закреслено і замінено на: хлопець.

^d У чернетці це слово закреслено.

^e У чернетці: пожильців Вороного і Тобілевича.

^f У чернетці далі текст аж до слів сам Франко закреслено.

нав'язувати мені цей камінь на шию?». А вона теж питалася в знайомих: «Чи продавати мені душу тому рудому чортові?».

Мабуть, не знав Франко, що в сем'ї його нареченої було кілька божевільних^а¹⁹.

На Україні знали, що Франко страшно бідує, що він працює день і ніч, щоб прохарчити сем'ю. Один час йому навіть послано було звідділя допомогу; певну кількість грошей на рік²⁰. Але це було недовгий час.

Під час 25-рішнього ювілею Франкового надумалися українці зібрати грошей йому та й назбирала вся соборна Україна, здається^б, аж з дванадцять тисячів гульденів²¹. Мені здається, що я не помиляюся, що, справді, таку мізерію зібрали.

Р[оку] 1903-го, побачившись Франко з Грінченком, сумно глузував з свого ювілею і казав Грінченкові: «Наговорили велику силу слів, подарували перо, яке дуже швидко зопсувалося і грошей стільки, що, на їх думку, довіку забезпечили мені життя. А справді, то мізерне Trinkgeld^d вийшло. Я на ті гроші навіть і будинку не міг би собі збудувати, якби не одержав спадщини по батькові. Та й то ще мусив заборгуватися».

Року 1903-го восени Борис Грінченко з дочкою поїхали до Львову, бо Настя хотіла вчитися у Львівському університеті²². Тоді вперше Грінченко і Франко зустрілися. Франко запропонував Насті жити в його сем'ї, сказав, що віддасть їй свій кабінет і що вона зможе користуватися з його бібліотеки. Велика це була радість Грінченкам, і батькові, і дочці. Франко прохав того ж дні прийти до його, познайомитися з його жінкою і вирішити справу. По обіді Грінченко з дочкою раді та веселі пішли до Франка.

^а У чернетці це речення закреслено.

^б У чернетці це слово закреслено.

^с У чернетці це слово закреслено.

^д Чайові (німец. – Ред.).

Прийшли. Франко був сам у хаті. Але скоро у хату увійшла пані Франкова. Познайомилися.

– Ну, і що ж тепер буде? – гостро спитала пані.

– А тепер, мамо, сідаймо та поговоримо, – лагідно сказав Франко.

Посідали всі, окрім господині. Вона взялася рукою за стілець, гострим поглядом глянула на присутніх і почала більш-менш так:

– Панна приїхала сюди вчитися. У Росії для неї університетів не вистачило. Да понимаете ли вы, что это оскорбление для меня, что вы приехали из России учиться здесь? Там светила науки, а здесь что? Здешние профессора безграмотные. Они только развратничать умеют. Добре діло! Мати дожидала, поки дочка виросте, думала, що їй поміч буде. А дочка, бачите, що вигадала! Хай там мама наймає собі на поміч Каську чи Мариську, а донечка изволили отпратиться во Львов учиться, то есть, говоря попросту, развратничать с профессорами...

І далі все в такому ж роді сипле^a, як горохом з мішка^b, мішаючи українську мову з московською. Вражений глянув Грінченко на присутніх: Франко схилив голову на руки так, що обличчя мало й^c видко. Настя сидить перелякана і широко розплющеними очима дивиться на божевільну жінку. А та все говорить, говорить, говорить... Нарешті останній несамовитий вигук, пані прожогом кидається з хати, грюкнувши дверима.

Трохи посиділи мовчки. Тоді Грінченко каже:

– Може, підемо в Товариство?

– Підемо, – каже Франко.

Вийшли на вулицю. Франко каже:

– Оце ви бачили моє життя.

– І давно так у вас? – питає Грінченко.

– Відколи одружився, вісімнадцять років.

^a У чернетці: <роді> сипле, сипле.

^b У чернетці ці два слова закреслено.

^c У чернетці це слово закреслено і замінено на: не.

Через день чи два Франко з Грінченком поїхали до Відня і пробули там кілька днів. Як уже під'їздили до Львова, Франко сказав, що він поїде до свого приятеля Бандрівського²³ (що потім був його опекуном), а додому вже не вернеться, бо вже йому терпець увірвався. Тепер от нова лиха вигадка: жінка не пускає хлопця найменшого до школи, каже, що вчитися в школі не варт, а треба робити фізичну працю і що вона віддасть сина до якогось варстату ремісничого. То вже нехай робить, як знає, а він до неї вже не вернеться.

Потім виявилось, що він таки справді поїхав до Бандрівського. Довідавшись жінка про те, прийшла до його дуже тихенька й покірна, почала перепрошувати, сказала, що й сина посилатиме до школи, і все робитиме так, як Франко скаже. Скінчилося на тому, що він таки вернувся додому.

На Різдвяні свята дочка наша приїхала додому, а після Нового року я поїхала з нею до Львова, бо їй не вільно^a було самій переїздити кордон, не мала ще 20-х років. Спинилися ми в отелі Саському²⁴. Другого дні ввечері прийшов до нас Франко і от тоді я вперше його побачила. Про обличчя його нема чого писати^b – його всі знають з портретів. Убрання брудне, обтьопане. Знати було, що як почало воно дертися, то й дереться собі, і нічия рука не походила коло його з голкою.

Говорив Франко тихо, спокійно і зовсім просто, і я відразу ж почувала себе з ним так, наче^c вже давно була з ним знайома.

Розмовляли про справи літературні^d. Між иншим, він дуже нарікав на тих, що неточно наводять цитати і подають непевні дати та сторінки. Не пригадаю зараз, яка саме книжка Р[усо-

^a У чернетці спочатку було (закреслено): можна.

^b У чернетці це слово закреслено і замінено на: казати.

^c У чернетці далі цю фразу закреслено і замінено на: з давнім знайомим.

^d У чернетці: <...> літературні, громадські.

в]ої²⁵ вийшла тоді^a. На неї більш, ніж на кого іншого^b, нарікав Франко і наводив багато помилок і в цитатах, і в цифрах. До цієї теми він за той вечір звертався кілька разів^c.

Вечір проминув швидко і після десятої Франко пішов до дому.

Другого дні вранці Настя і я сиділи біля столу, дожидали замовленої кави; двері в хату були незамкнені. Хтось постукав. Я сказала: «Прошу», бо думала, що то несуть каву. Коли ж помилилася. Одчинилися двері і в хату вступила жінка, вбрана по-сільському в коротенькому кожушкові, в хустці, насуненій мало не до брів. Очі в жінки були темні і такі дивні, що, як глянула вона на мене, то наче спаралізувала мене: сиджу і слова не вимовлю і дивлюся на жінку, що помалу наближається до мене, не зводячи з мене своїх дивних очей. Ось вона підійшла^d, положила руку мені на плече і сказала:

– Франчиха! – і засміялась.

Тоді ніби чари спали з мене, я встала і привіталась до неї. Вона повернулася до Насті і тоді я побачила, якими переляканими очима дивилася Настя, – певне, пригадала свою першу зустріч з Франковою.

А тим часом гістя^e почала вичитувати мені (говорила вона мішаниною з московської і української мови):

– Гарно, гарно пані поводитися з людьми! Я думаю: вберуся по-простому та й подивлюся, як пані привітають мене. А пані і з місця не рушили. А якби по-панському прийшла вбрана, то аж на порозі зустріли б.

Потім перейшла на інше:

---

^a У чернетці це речення закреслено. Згори над закресленням було речення: На тоді вийшла з друку книга української письменниці.

^b У чернетці ці три слова закреслено.

^c У чернетці це речення закреслено.

^d У чернетці було (закреслено після): до мене.

^e У чернетці це слово закреслено і замінено на: Франкова.

– Вчора Іван Яковліч прийшов так пізно додому. Питаю: «Де ти був аж до такого часу?». Каже: «Пані Грінченкова з дочкою приїхали, так я посидів з ними, щоб їм не сумно було самим». Я кажу: «Хто ж видав таке? Чи то ж твоя річ розважати чужих жінок? То моя річ».

Потім почала жалітися на Грінченка, що він страшно недобрий, бо хотів розлучити її з чоловіком і намовив його покинути сем'ю. Але вона зуміла знов привернути чоловіка свого до сем'ї, а на мене не гнівається, бо хіба ж я винна, що такого недоброго чоловіка маю^а. Тоді заходилася закликати Настю до себе на квартиру^б:

– Я неодмінно хочу, щоб ви в мене жили. Будете мешкати в кабінеті доктора, їсти будете сами собі варити, а палити в грубі вже не треба, бо вже зима переломилася.

Потім почала прохати мене пустити дочку до неї на квартиру^с і сьогодні ж прийти до неї.

– Приходьте, я вам покажу свою віллю. Це ж я її будувала. Ви побачите, яка гарна вона в мене.

Взагалі, про свою «віллю» вона говорила багато і мене дивувало, що вона завсігди говорила: «*моя* вілля». Вона ні разу не сказала: «*наш* будинок», або «*у нас*», а завсігди «*мій*» і «*у мене*».

Я сказала, що сьогодні не прийду. Тоді вона попрощалась і пішла, але, ще не дійшовши до дверей, вернулась і стала щось витягати з кошика:

– Ось я покажу вам, які я філіжанки купила для вас і для вашої дочки. Бо в мене філіжанок немає, а ви ж будете в мене чай пити.

Подивилися на філіжанки^д такі завбільшки і завтовшки, як макітерки, ще раз узяла вона з мене слово, що прийду, і нарешті пішла.

^а Далі у чернетці було речення: (Грінченкові, звісно, і не снилося встрайвати у Франкови семейові справи).

^б У чернетці це слово закреслено і замінено на: жити.

^с У чернетці це слово закреслено і замінено на: жити.

^д У чернетці далі текст до слова макітерки закреслено.

Тоді Настя мало не з плачем почала мене благати не йти. Але я хотіла побачити на свої очі Франкову хату і його «серед домашнього огнища»^a і сказала Насті, що, коли вже їй так страшно, то я піду сама. Але вона не згодилась пустити мене саму. І от після першої години, поспідавши, поїхали ми трамваєм; доїхали, здається, аж до кінця лінії, тоді ще трохи пройшли пішки і нарешті Настя сказала: «Оце ж і дійшли вже».

Вона сказала це якось так боязько й сумно, наче ми дійшли справді до якогось страшного місця. А вона не була полохлива^b.

У дворі невеликий гарненький будинок²⁶; за будинком молодий садочок. Сходячи на сходи, бачимо, що Франко стоїть біля вікна і щось їсть із миски. Увіходимо в хату; там господиня мие поміст^c. Побачила нас, покинула ганчірку, обітерла руки об попередник і підійшла до нас:

– От спасибі, що прийшли, тітусю!

(З того часу вона почала звати мене тітусею). А я прятаю в хаті. Це в нас їдальня, та тільки ми в їй не їмо. Служниці не держу, а сама не хочу їм носити їсти сюди. Коли хто схоче їсти, то йде в пекарню та й їсть. І доктор оце тепер там обідає.

Серед хати стояв великий обідній стіл і на йому купи паперів^d. Господиня пояснила, що тут доктор працює, бо тут тепліше, ніж у кабінеті.

Увійшов Франко і почав кликати в другу хату, але жінка сказала йому:

– Іди з панною, а ми з тітусею підемо оглядати віллю.

І ото пішли оглядати. Якби я знала, де вона мене водитиме, то хоч би не роздягалась, а то вже встигла роздягтися. Я ж думала, що вона покаже тільки хати, а вона як почала водити по всяких холодних закамарках, а тоді ще полізли ми й на стрих (горище),

^a У чернетці виправлено на: <...> його «домашнє огнище».

^b У чернетці виправлено на: А вона була не з полохливого десятка.

^c У чернетці це слово закреслено і замінено на: підлогу.

^d У чернетці виправлено на: папер<у>.

бо й там були якісь закамарки; а тоді ще пропонує вилізти з стриху вікном на дах, подивитися, як далеко видко навколо. Туди вже я не полізла, і ми вернулися у вітальню.

Надзвичайно сумне вражіння робило оте Франкове «смейове огнище». Мені ніколи до того часу не доводилося бачити такої непривітної незахистної господи. Це була пустка, холодна, сумна пустка, якої не закрашали і не гріли навіть Трушеви малюнки по стінах²⁷. Меблів було мало та й ті стояли не до ладу. У Львові не зашпаровують^a вікон на зиму, бо в гарну годину відчиняють і взімку; а щоб не так віяло од вікон, то між рямами накладають чогось вершків на 5, на 6 заввишки і прикривають гарно вигаптуваними покрівцями. Франкова ж понаклала за рями^b соломи заввишки на піваршина чи й більше і нічим її не прикрила. Від того хата ще більш здавалася пусткою.

У будинкові було, здається, п'ять світлиць. Найкраща – Франків кабінет: чимала ясна світлиця з широким вікном, з якого видко було далеко^c навколо^d. Перед вікном стояв стіл, навкруги полиці з книжками. Вигідно і приємно було працювати в такому кабінеті, але... знати було, що ніхто в йому не працює: в хаті було не топлено, а на столі й на всьому сірів порох. Прекрасний кабінет стояв пусткою, а Франко працював у їдальні, а спав у вітальні на чомусь прикритому коцем. Не знаю, чи то була канапа, чи просто тапчан.

Розповідали, що колись Франко купив був собі теплі чоботи чи повстанки, але жінка не дозволила йому сидіти в їх у хаті, сказала, що так можна здобутися ревматизму^e. І от, як у нього дуже померзнуть ноги в хаті, то він виходив у двір і бігав, щоб зігріти ноги. Що він так гріється, це я чула від самого Франка.

^a У чернетці це слово закреслено і замінено на: закитовують.

^b У чернетці це слово закреслено і замінено на: між рямами.

^c У чернетці: <...> ген-ген далеко.

^d У чернетці це слово закреслено.

^e У чернетці далі був текст: <...>, бо ноги в хаті дуже розігріються, а надворі застуда їх візьме.

Оглядівши будинок, посідали у вітальні, Франко з жінкою й з дочкою, невеликою дівчинкою²⁸ і я з дочкою. Синів не було вдома. Господиня запитала, чим нас гостити. Я відмовлялася від усякої їжі, бо ми посідали^a і сказала, що найліпше буде випити чаю, бо господиня таки ж і кликала на чай. Але вона сказала^b, що опріче чаю, треба ще щось іззісти, і надумалася принести нам варених грушок із свого саду.

– Мусите покуштувати грушок, бо то Іван Яковліч садив, а я збирала та сушила.

Пішла по грушки, а Франко знов почав говорити про непевні цитати і знову звів на Р[усо]ву^c. Саме як господиня увіходила в хату, він сказав:

– Тепер я ніколи не можиму на неї положитися^d.

– Іван Яковліч, як не сором тобі таке говорити та ще й при дівчатах, – гостро сказала Франкові жінка. – Треба думати, що говорити.

І пояснила мені:

– По-русски можно сказать: положиться на кого, а по-украински – выходит непристойность.

Очі їй запалали, обличчя стало гнівне і вона вже, очевидно^e, забула про мисочку з грушками, що держала в руках. Я мерщій заговорила про грушки, вона відразу одмінилась, очі пригасли, обличчя злагідніло і вона почала шукати, де ж поставила^f мисочку, бо ми сіли не біля столу. Звеліла Гандзі принести табурет, поставила на його мисочку, присунула до нас і попрохала їсти. Ложок не було і ми брали грушки пальцями. Як я виняла хустку, щоб обітерти пальці, то вона не дозволила:

– Е, ні, плями на хустці будуть. Обтирайте об мій фартушок!

^a У чернетці ці два слова закреслено.

^b У чернетці це слово закреслено і виправлено на: намагалася.

^c У чернетці це слово закреслено і зверху виправлено на: тую ж книжку.

^d У чернетці це слово закреслено і замінено на: покластися.

^e У чернетці виправлено на: очевидно.

^f У чернетці: поставити.

І вона^a простелила свій попередник на табурет, не знявши його з себе.

Розмовляли про Львів, про Київ^b. Розмовляли жваво, весело; разів зо два чи зо три Франкова робила мені уваги, але не дуже гостро:

– Тітусю, хто ж видав таке говорити!

Її здавалося, що я сказала щось непристойне. Франкові такі уваги робила вона далеко гостріше. Очевидячки^c, тільки сама вона могла знайти щось непристойне в тому, що ми говорили.

Поїли грушки, тоді принесено самовар, або не самовар, а самоварчик, бо він був дуже маленький.

– Цей самовар я ще з Києва привезла, – похвалилася^d Франкова.

І, мабуть, з того часу вона його ні разу не чистила, бо він був увесь зелений зокола. Самовар поставлено на стіл і господиня сказала:

– А чай наливатиме тітуся.

Налила я по одній філіжанці і вже в самоварі не було води. Господиня сказала, що не варт носити його в пекарню і тут же на столі знов налито в його води.

Пили чай і весело^e розмовляли. У Франка обличчя було ясне, веселе. А я, хоч і весело розмовляла, та весь час дуже^f пильнувала, щоб якось не розгнівати Франкової, і як тільки очі в неї блиснуть, а обличчя похмурніє, я зараз же переводила розмову на щось зовсім інше і вона заспокоювалась. Нарешті вона сказала мені лагідненько:

– А тітуся наша чарівниця. Вона якесь слово знає.

Самовар довго не хотів кипіти, і господиня наказувала Франкові:

---

^a У чернетці це слово закреслено.

^b У чернетці цього речення немає.

^c У чернетці це слово закреслено і замінено на: хоча.

^d У чернетці було (закреслено): заявила.

^e У чернетці це слово закреслено і замінено на: жваво.

^f У чернетці було (закреслено): страшно.

– Іван Яковліч, подми в його!

Франко брав самовар із столу і тут же з усієї сили роздмухував його. Попіл летів на його, на присутніх, на стіл, але ніхто на те не зважав і всім було весело.

Нарешті почало сутеніти і ми стали прощатися. Франкова почала прохати^а, щоб ми^б завтра приходили до неї на обід, що^с вона наварить київського борщу з карасями. Вона обняла мене і цілувала довго-довго і висловлювала свої сімпатії до мене. Я корилась і її обіймам, і поцілункам, але прийти обідати відмовилась, сказала, що не матиму часу. А вона все прохала прийти.

Нарешті ми опинилися на вулиці. Франко пішов нас провести, був веселий, багато говорив і ми пішки дійшли до нашого отелю.

Але як увійшла я в свою хату, то почула, що вкрай знесилена і мусила зараз же лягти. То була реакція після великого напруження нервів. Настя благала:

– Мамусічко^д, не ходи більш туди! Ти ж уже бачила його «домашнє огнище» і буде з тебе. Більш не ходи!

А я думала: я годин з чотири грілась біля того «огнища», побула за гостю тільки і після того лежу на ліжкові знесилена, знемоціла. А Франка те «огнище» пече вісімнадцять років і не спопелило його. Який же то великий дух у тому мізерному тілі! Який же то ясний великий розум під тим негарним рудим волоссям у тій прекрасно сформованій голові з високим чолом!

Не думалось тоді, що вже скоро-скоро поникне той високий дух, потьмариться той великий ясний розум.

«Кружок українських дівчат»²⁹ упорядкував ряд популярних лекцій задля робітництва. Читало кілька лекторів. Я пішла в той день, як читав Франко. Здається, це було в пасажі

^а У чернетці ці два слова закреслено і замінено на: прохала нас.

^б У чернетці ці два слова закреслено і замінено на: прийти.

^с У чернетці ці три слова було закреслено і замінено: <завтра> до неї обідати, казала, що для нас.

^д У чернетці це слово закреслено.

св. Миколая. Заля була не дуже велика, але людей було в її повно; трохи було інтелігенції і багато^a робітництва. Сижу, дивлюсь^b на нових мені людей. Коли раптом усі почали дивитися в одно місце^c. І я глянула туди ж. За столиком стояв Франко у тому самісінькому брудному вбранні, в якому я бачила його вчора. От^d він сів і почав говорити.

Говорив не дуже голосно, просто, зрозуміло, без жестикуляції. І його тихий голос чути було по всій залі, бо слухали уважно, не чути було ніякої^e розмови, ніякого шелесту. От ніби зараз бачу, як він положив руки на столик, трохи схилився, дивиться тихим спокійним поглядом і говорить тихо, плавко, а сотень зо три^f людей пильно слухають, затаївши духа. Гарний незабутній то був вечір!

Кільки разів заходила я в Наукове товариство і стрівалася там з Франком. Він показував товариство, бібліотеку, друкарню, водив у книгарню товариства, познайомив з Павликом³⁰, завжди був привітний, залюбки розмовляв, але завжди очі в його були сумні, отакі, як на портретах; завжди якийсь тихий смуток повивав його.

Року 1904-го влітку впорядковано було у Львові курси³¹. Читати лекції мали: Франко, Федір Вовк³², М.С. Грушевський³³, Студинський³⁴, не пам'ятаю, ще хто. З України приїхало на курси з п'ятнадцятеро слухачів та слухачок. Серед їх був і Дмитро Дорошенко³⁵. Приїхав він з товаришем студентом і з студенткою Марусею Б. Настя Грінченківна^g, що вчилася у Львівському університеті, теж зосталась у Львові на ці курси. І от одного разу Дорошенко хвалиться їй:

^a У чернетці було (закреслено): далеко більше.

^b У чернетці виправлено на: роздивляюсь.

^c У чернетці ці два слова було виправлено на: одному напрямі.

^d У чернетці закреслено.

^e У чернетці це слово закреслено і замінено на: ні кахикання, ні <розмови>.

^f У чернетці виправлено на: дві.

^g У чернетці закреслено і замінено на: Дочка наша.

– Знаєте, панно^a Насте, яке нам щастя? Франко закликав нас трьох жити до себе. Ви ж подумайте: у Франка житимем!

Настя подумала, що, може, Франкова несподівано виїхала на село. Але, не будвши тому певна^b, сказала Дорошенкові, що, може б, вони спершу не кидали свого помешкання і не переїздили з усіма своїми пакунками, бо Франків будинок майже за містом, а лекції починаються рано, то, може, їм незручно буде так далеко жити.

Дорошенко аж обурился:

– Франко ходить на лекції і не спізняється; а хиба ми не зможемо рано вставати?

Настя жила тоді в дівочій бурсі в осередкові міста. Уночі, вже після десятої години, хтось подзвонив біля брами. Це було щось небувале, щоб у такий час дзвонено до бурси. Директорка і Настя вийшли до брами і питають, хто там. І чують голос Дорошенків:

– Панно^c Насте, може, ви візьмете панну^d Марусю до себе переночувати, бо тепер^e не можна ніде в отелі знайти хати.

Директорка дозволила, і панна^f Маруся переночувала в Насті, а де ночували хлопці, не знаю, бо, справді, у Львові в такий час навряд чи можна було знайти притулок^g.

Виявилося, що Франкова спершу привітала гостей дуже добре, а потім чогось розгнівалася і вигнала вночі.

Потім Франко закликав до себе ще двох слухачок з Чернігова: О.Т. Андрієвську³⁶ та В. Божко-Божинську³⁷. Цим пощастило одну ніч переночувати, але вранці мусили забіратися.

^a У чернетці це слово закреслено.

^b У чернетці далі був текст, дописаний чорним чорнилом: і не схотівши говорити просто, <сказала>.

^c У чернетці це слово закреслено.

^d У чернетці це слово закреслено.

^e У чернетці: <...> тепер пізно.

^f У чернетці це слово закреслено.

^g У чернетці було: <притулок > в отелі.

Чула ще я, що одного разу Франко закликав до себе на обід професора зі Швеції³⁸, що приїздив до Львову. Але не пообідав професор у його, бо господиня вчинила грандіозний бешкет.

Вертаюся до курсів. Франкова з базарю заходила на Франкову лекцію і дуже пильнувала слухачів. Коли бачила, що хтось глянув на годинника або озвався до сусіди, то підходила і докоряла за неухважність до лекції^b.

Не пам'ятаю, чи того року, чи пізніше на Україні стало відомо, що Франків заробіток у Наук[овому] тов[аристві] значно зменшився і що це погано вплинуло на його здоров'я. І, взагалі, частіше стали говорити, що Франко занепадає на здоров'я. Коло того ж часу вийшла його книжка «Нарис [історії українсько-руської літератури до 1890 р.]» і здивувала читачів почасти змістом, а головним чином помилками в датах і цитатах³⁹, себто саме тим, за що він так гнівався на Р[усову]^c.

Вкінці літа 1907 року прийшов до нас Василь Доманицький⁴⁰ страшно схвилюваний і зараз же почав читати листа від Франка. Доманицький тоді працював над текстом Кобзаря⁴¹, Франко робив таку саму^d роботу у Львові⁴². В цій справі Доманицький листувався з Франком і от на один з своїх листів одержав відповідь такого змісту: «У вас, добродію, щось недобре з головою сталося, бо ви страшенні дурниці робите. Носитесь з тим Шевченком, як не знати з ким; підрядного поета хочете посадити на п'єдестал всевітнього генія»⁴³.

Кінчає листа так, як і почав, себто, що у Доманицького щось недобре з головою сталося.

Ми всі троє мовчки дивилися одне на одного.

Потім Грінченко розповів, що того року по весні, як^e бачився він з Франком у Львові, то зайшла розмова про письменників-

^a У чернетці ці два слова було закреслено і замінено на: професора шведа.

^b У чернетці далі було дописано чорним чорнилом: і до доктора.

^c У чернетці це речення закреслено.

^d У чернетці було: таку ж.

^e У чернетці далі вставлено чорним чорнилом фразу: <як> він з Єфремовим, будучи у Львові, і бачилися <з Франком>.

скандинавів. Франко негативно ставився до їх, казав, що вони бездарні писаки, а надто нападав на Б'єрнсона⁴⁴. Та розмова прикро вразила^a Грінченка, але пояснив^b собі^c її тим, що іноді знервований чоловік наговорить дурниць і сам потім дивується собі^d.

А тепер цей лист доводив, що справа не така проста, як усе це думалося.

Ми розуміли, що з Франком сталося щось страшне, але що саме – не знали. І було невимовно тяжко, бо то ж був Франко!

Минуло ще трохи часу, і на Україну прилинула звістка, що Франко збожеволів, що він попалив свої рукописи, що тепер він у санаторії⁴⁵. Тоді нам зрозуміле стало все: і розмова про скандинавів, і лист до Доманицького, і помилки в «Нарисі...»^e, і дещо дивне в останніх його писаннях. Поник високий дух, потьмарився ясний великий розум... І тяжко вразило нас це велике національне нещастя.

Вкінці лютого чи в початку березня 1909-го року помер Петро Антонович Косач^f⁴⁶, чоловік^g Олени Пчілки⁴⁷. Надвечір я йшла^h на панахиду і бачу – поперед мене йде чоловік і постать його нагадала мені Франка. Але відкіля ж тут візьметься Франко? – подумала яⁱ. Бачу, чоловік пішов у той будинок, куди йду я; увиходжу в хату до Косачів – і він там. Придивляюсь – і справді ця нужденна постать дуже-дуже нагадує Франка^j. Аж тут

^a У чернетці було: <...> Єфремова й Грінченка.

^b У чернетці було: пояснили.

^c У чернетці далі було: <собі> напади Франкови <тим>.

^d У чернетці далі було речення (дописане чорним чорнилом): Пригадувалося дещо дивне з писаннів Франкових.

^e У чернетці ці два слова закреслено.

^f У чернетці далі була фраза (дописана чорним чорнилом): давній старогромадянин, <чоловік>.

^g У чернетці далі була фраза (дописана чорним чорнилом): нашої шановної письменниці і громадської діячки <Олени Пчілки>.

^h У чернетці далі було (дописано чорним чорнилом): до Косачів <на панахиду>.

ⁱ У чернетці далі було: він же хворий і тепер десь у санаторії.

^j У чернетці ці чотири слова закреслено і виправлено: таки зовсім Франко.

і він побачив мене і підійшов привітатися. Так, то справді був Франко, похилий, схудлий, з тими ж сумними, але тепер пригаслими очима, з покорченими пальцями на руках.

Після панахиди^a умовились ми, що Франко другого дні приїде до нас. Приїхав він^b до родичів, але там не хотіли його держати^c і він мав переїхати до Чикаленка^d, а це було зовсім близько від нас^e.

Другого дні зранку я мусила кудись^d піти, а вернувшись, побачила, що Грінченко тяжко засмучений ходить по хаті. В хаті пахло креозотом^e⁵⁰. Питаю:

– Що сталося?

– Бачив Франка. Години з півтори сидів у мене.

Почав розповідати. Говорив Франко здебільшого розумно, логично, але часто махав руками, ніби відганяв когось, повертався набік і щось комусь говорив. На запитання відказав, що то він одганяє Веселовського⁵¹ й Драгоманова⁵², бо дуже докучають йому.

– Ніколи не покидають мене, безперестану докучають і мучать. Як їхав сюди, то сиділи на дахові на вагоні і говорили до мене. Гляньте на мої руки. Це ж вони повсилиювали дроти мені в пальці і понасипали туди піску, – руки страшно болять і пальців не можу розігнути. Але тепер я знайшов на їх спосіб^f: мачаю руки в креозот і кроплю їх креозотом; тим довів їх до повного отупіння: то кричали, а тепер тільки пищать.

На питання, що він робить тепер, одказав, що готує до друку нову недруковану ніде поему Міцкевіча⁵³. Купив рукопис на ринкові, але поема без підпису і не Міцкевіча письмом писана.

^a У чернетці ці слова закреслено олівцем.

^b У чернетці ці два слова закреслено і замінено на: Заїхав він у Києві.

^c У чернетці ці чотири слова закреслено чорним чорнилом.

^d У чернетці це слово закреслено і замінено на: десь.

^e У чернетці виправлено на: чути було креозот.

^f У чернетці далі була фраза (дописано чорним чорнилом): <спосіб>, на Драгоманова та на Веселовського, <...>.

– А як же ви довідалися, що то поема Міцкевічова?
 – Сам він мені сказав, як я бачився з ним.
 – Ви бачилися з Міцкевічем?
 – Авже ж. Тоді, як був восхищен на небо. Він мені все пояс-
 нив про ту поему.

І після такого він знову починав говорити розумно й логично.

Другого дні Франко прийшов до нас надвечір. З своїми по-
 корченими руками він був зовсім безпорадний. Треба було його
 роздягати й одягати, годувати й напувати чаєм. Був ще тоді
 в нас покійний доктор Юркевич⁵⁴. Він колись працював у психі-
 атричній лікарні і тепер пильнував Франка яко психіатр.

Напившись ми чаю, пішли вчотирьох у «Просвіту» на засі-
 дання видавничої комісії. Франко часто брав голос і говорив зов-
 сім таки розумно, не сказав ні одної недоречности, але руками
 все когось одганяв і часом до когось говорив стиха, повертаючи
 голову набік. Треба було дати рецензію на рукопис Василя До-
 маницького «Про Галичину». Попрохали Франка. Він згодився
 і взяв рукопис⁵⁵. Верталися з «Просвіти» знову вчотирьох і про-
 вели Франка до Чикаленка. Доктор Юркевич сказав нам, що він
 помітив у Франка прикмети двох типів божевілля^a і назвав їх
 по-латинському, та я ті назви забула^b.

Другого дні Франко приніс рецензію на рукопис Доманиць-
 кого. Рецензія була гарна, докладна. Сам він писати не міг, то
 проказував Вікторії Чикаленківні⁵⁶, а вона записувала.

У книгарнях Франко взяв грошей і почав ходити по букини-
 стах, купувати книжки і вельми був задоволений, коли щастило
 купити щось цікаве. Їздив і на Поділ і там нишпорив серед кни-
 жок на базарі. Купив навіть новий чималий самовар. Грошей
 сам не міг виймати з кишені, то прохав купців^c виймати і брати,
 скільки їм належить.

^a Далі у чернетці було: <божевілля>: параної та поступового пара-
 лічу <...> .

^b У чернетці текст від слів і назвав закреслено.

^c У чернетці це слово закреслено олівцем і замінено на: продавців.

А тим часом з Києва телеграфували до Львова, що Франко в Києві і прохали, щоб хтось приїхав по його. Через якийсь час приїхав його старший син Андрій⁵⁷. Виявилось, Франко, не сказавши нікому нічого, здобув собі паспорта, сів на поїзд та й майнув^a у Київ⁵⁸.

Виправляючи Франка з Києва⁵⁹, телеграфували в Радивилів⁶⁰ Модестові Левицькому⁶¹, щоб він допоміг Франкові при переїзді через кордон.

Він і ще один українець з Радивилова, О-аш, провели Франка в Броди⁶², там посадили його в вагон, і Франко поїхав у Львів, побувавши востаннє на Україні.

Після того вже небагато доводилось мені чути про Франка. Дещо розповідала п. Трушева⁶³, як приїздила в Київ до матері, Л.М. Драгоманової. Дещо розповідали галичане-заложенники⁶⁴ вже під час війни.

Говорили, що Франкові призначено урядову пенсію⁶⁵ і за опекуну йому вибрано друга його Бандрівського. Доглядав його старший син і йому ж Франко проказував усе, що хотів написати. Але сталося несподіване нещастя: його син був епілептик і однієї ночі вмер наглою смертю⁶⁶. Зостався Франко майже без догляду. Коли Франковій радили взяти якусь жінку, щоб доглядати слабого, вона відповідала:

– Добре вигадали! У мене дорослі сини, а я братиму в хату жінку.

– То візьміть мужчину! – радили їй.

– Ото сказали! Та в мене ж дочка доросла, а я братиму в хату мужчину!

Нарешті таки Франкову віддали в божевільню (вже не вперше), а його доглядати доручили якійсь старенькій пані^b ⁶⁷. Та через якийсь час дітям стало сором, що їх мама в божевільні і жалко її, то вони й забрали її додому. Вона зараз же прогнала

---

^a У чернетці далі було (дописано чорним чорнилом): до Одеси, а звідти < у Київ >.

^b У чернетці це слово закреслено і замінено на: жінці.

стару пані і знову зробила Франкові з життя пекло. Через якийсь час вони стали жити тільки вдвох, бо дочку застала війна на Україні і вона не могла вернутися додому⁶⁸, а синів одного мобілізовано⁶⁹, а другий пішов у якусь подорож з товариством⁷⁰ та й не вертався додому.

Ось малесенька рисочка з тодішнього життя Франкового.

– А я доктора б'ю в лице, – говорить Франкова.

– Та нащо ж ви його б'єте?

– Бо люблю дивитися, як він робить грімаси.

А ходив він по Львову такий, що одного разу хтось із поліції сказав:

– Хоч би вже пані-галичанки заложили який комітет, щоб він опікувався тим нещасливим Франком. Коли б хто інший ходив отакий по Львову, то його давно б уже арештовано за непристойний вигляд. А його поліціанти не чіпають тільки через те, що знають, що то Франко.

І пані-галичанки заложили комітет.

Була чутка, що Франкову знов одвезено в божевільню⁷¹, і він спокійніше дожив останні свої місяці чи тижні.

Невимовно тяжке було семейове життя Франкове. Та чи можна обвинувачувати за те його жінку? Думаю, що ні^a, бо вона була божевільна^b. Може, ліпше було б йому, якби він розійшовся з нею, зараз же, скоро побачив, що вона психічно ненормальна людина. Але він того не зробив, і ніхто не скаже^c через віщо^d.

1921.ХІІ.30.

^a У чернетці вставлено фразу (дописано чорним чорнилом): не могла відповідати за свої вчинки, <бо>.

^b У чернетці це слово закреслено фіолетовим чорнилом і замінено на: психічно хвора.

^c У чернетці спочатку було (закреслено): може сказати.

^d І в чернетці, і в чистовику далі було речення, яке в обох рукописних варіантах закреслено: Ми, сторонні люде, бачили тільки, що їх життя подружнє тяжке, бо запевне і їй жилося нелегко; але через віщо вони не розійшлися [у чернетці чорним чорнилом далі дописано: а мучилися вдвох], – це так і зостанеться таємницею.

Коментарі

¹ З Борисом Дмитровичем Грінченком (1863–1910) – українським письменником, педагогом, лексикографом, літературознавцем, етнографом, істориком, публіцистом, громадсько-культурним діячем, редактором – Марія Гладиліна познайомилася 1883 р. на учительських курсах у Змієві Харківської губернії. У 1884 р. вони одружилися.

² Після виходу восени 1886 р. з редакції «Зорі» Франко вирішив започаткувати з 1 січня 1887 р. за порадою М. Драгоманова видання щомісячного «літературно-науково-політичного» журналу «Поступ». 15 листопада 1886 р. Франко завершив підготовку проспекту цього часопису, який через кілька днів побачив світ у друкованому вигляді під назвою «Запросини до передплати». Цей проспект Франко надіслав також Б. Грінченку разом з листом до нього від 24 листопада 1886 р., в якому зокрема йшлося: «Пересилаючи Вам проспект задуманого мною видання «Поступ» осмілюсь просити Вас прийняти в ньому уділ і запомагати його своїми цінними працями» (Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1976–1986. – Т. 49. – С. 84. Далі при поси­ланні на це видання, у квадратних дужках зазначатимемо том і сторінку).

³ 4/16 травня 1886 р. у Павлівській церкві Колегії Павла Галагана в Києві відбувся шлюб Івана Франка та Ольги Хоружинської. Ольга Федорівна Хоружинська (Франко) (1864–1941) – народилася в с. Бірки на Сумщині, дружина Івана Франка, активна учасниця жіночого руху в Галичині, видавець.

⁴ Такий напис був на титулі журналу «Жите і слово», що його Франко разом з дружиною видавали упродовж 1894–1897 рр. На титулах збірок Франка «В поті чола. Образки з життя робучого люду» (Л., 1890) та «З вершин і низин» (Л., 1893) стояв напис: «Накладом Ольги Франко».

⁵ Алчевська Христина Данилівна (1841–1920) – українська діячка народної освіти, педагог, засновниця Харківської жіночої недільної школи.

⁶ У травні 1892 р. Ольга Франко їздила до Києва та Харкова в справі розповсюдження прозової збірки І. Франка «В поті чола:

Образки з життя робучого люду» (Львів: Накладом Ольги Франкової. 1890), дозволеної цензурою для ввезення та продажу в Росії. Окрім цього, Ольга Франко перевозила ще й іншу нелегальну літературу, а також сподівалася отримати кошти на майбутнє видання журналу «Житє і слово». У Харкові вона зупинялася в сестри Марії Хоружинської. У листі до чоловіка від травня 1892 р. Ольга Франко писала: «В настоящее время – в Киеве, сегодня вечером еду парашодом на Кременчуг, в Харьков <...>. Напиши мне, пожалуйста, в Харьков – в Дом Дерковского, квартира Николаева, Николаевская улица, М.Ф. Хоружинской» (ІЛ. – Ф. 3. – № 1612. – С. 357). Під час подорожі до Росії Ольга Федорівна також перевозила нелегальну літературу, зокрема врятовані від конфіскації екземпляри повісті А. Кримського «В обіймах старшого брата» (Л., 1892; змінена назва «Сирота Захарко»), що її видав Франко. Про це йдеться в листі Франка до А. Кримського від 21 травня 1892 р.: «<...> моя жінка є тепер у Росії, а іменно в Харкові, де вона, певно, пробуде ще з тиждень. Вона повезла для Вас пару екземплярів Вашого оповідання, врятованих від конфіскації, і я сьогодні ж передам їй адрес, куди їх треба вислати» [т. 49, с. 335].

⁷ Йдеться про збірку прозових творів Франка «В поті чола: Образки з життя робучого люду» (Л., 1890).

⁸ «Житє і слово» – літературно-науковий, фольклорно-етнографічний та громадсько-політичний журнал, який виходив у Львові впродовж 1894–1897 рр. за редакцією Франка.

⁹ Йдеться про тритомний критико-бібліографічний покажчик книг для народного й дитячого читання «Что читать народу?», що його уклали авторський колектив за редакцією Х. Алчевської (СПб.: Т. I. – 1886, Т. II. – 1889, Т. III. – 1906). У ньому вміщено понад 4 тис. рецензій, відгуків, анотацій більш як 80 авторів (учителів, викладачів, професорів і просто читачів) на твори зарубіжної, російської та української літератури. На книжкових виставках в Антверпені, Чикаго та Парижі покажчик було відзначено найвищими нагородами.

¹⁰ Драгоманова Людмила Михайлівна (дівоче прізвище Кучинська) (1842–1918) – дружина М.П. Драгоманова, українська громадсько-культурна діячка, перекладач.

¹¹ У спогадах А. Трегубової (рідної сестри О. Франко) цей епізод з біографії Ольги Франко описано дещо по-іншому, зокрема, згадано, що Ольга відразу зупинилася тоді в готелі біля вокзалу, щоб не

компрометувати родину своєї сестри. Не йшлося у спогадах Трегубової й про сімейну сварку з Ольгою через інцидент з чужим паспортом. Антоніна Трегубова подає й інші деталі цього нещасливого візиту до Києва: «Перший день пройшов звичайно, а на другу ніч почали добиватися до неї різні люди з брудними пропонуваннями. Виявилось тоді, що паспорт був на ім'я особи, як-то кажуть, «легкого поведження», Ольга страшенно розхвилювалась, злякалась. Ми кликали навіть і лікаря, щоб її заспокоїти» (*Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової // Спогади про Івана Франка / Упоряд. М. Гнатюк. – Л., 1997. – С. 158*).

¹² Тобілевич Юрій Іванович (1876–1925) – син І. Тобілевича (Карпенка-Карого), деякий час, навчаючись у політехнічному інституті, мешкав у сім'ї Франка по вул. Крижовій 12 (нині – Генерала Чупринки). Петро Франко у «Спогадах про батька» згадував: «Ще при Крижовій мешкав син Карпенка-Карого, студент політехніки. Пан Тобілевич, завзятий спортсмен, залюбки вправляв тягарцями, тягарем, шаблями і т.п. Він навчив мене грати в шахи і чи не першого дня дістав мата!» (*Франко П. Спогади про батька // Спогади про Івана Франка / Упоряд. М. Гнатюк. – Л., 1997. – С. 458*).

¹³ Вороний Микола Кіндратович (1871–1938) – український поет, театрознавець, перекладач, громадсько-політичний діяч. Навчався у Віденському університеті, згодом на філософському факультеті Львівського університету. У Львові заприятелював з Франком, зокрема допомагав йому у виданні газет «Громадський голос», «Радикал», був співпрацівником журналу «Житє і слово», в якому вів рубрику «Вісті з Росії». Деякий час неофіційно редагував журнал «Зоря». Працював бібліотекарем і коректором у Науковому товаристві імені Шевченка, режисером українського театру «Руська бесіда». Був хрещеним батьком Франкових дітей.

¹⁴ У квартирі Франка по вул. Крижовій, 12 мешкав лише Юрій Тобілевич (див. примітку вище). М. Вороний часто навідував Франка, але в нього не жив. Про Вороного, як про одного з найбільш дорогих гостей з Наддніпрянщини, які бували у Франків, згадувала донька письменника Анна (*Ключко-Франко А. Іван Франко та його родина // Спогади про Івана Франка / Упоряд. М. Гнатюк. – Л., 1997. – С. 477*).

¹⁵ Наукове товариство ім. Шевченка (початкова назва інституції – Товариство ім. Шевченка, з 1892 р. – Наукове товариство ім. Шев-

ченка) – науково-культурна громадська організація, яка довгі роки виконувала функції всеукраїнської академії наук. Засноване у Львові в грудні 1873 р. Франко тісно співпрацював з НТШ з 1895 р., відколи 14 червня на засіданні Виділу був прийнятий у його члени (1899 р. став його дійсним членом, 1904 р. – почесним), публікуючи на сторінках «Записок НТШ» більшість своїх наукових праць, історико-літературних нотаток, рецензій. Франко працював також в Етнографічній Комісії та очолював Філологічну Секцію НТШ (1898–1908). З 1897 р. Франко належав до Президії НТШ. Спочатку Товариство ім. Шевченка у Львові розташовувалося за адресою Академічна, 8, а з 1898 р. перебалося до будинку по вул. Чарнецького, 26. Щоб усамітнитися для роботи, Франко часто залишався працювати у приміщенні НТШ. Зазначені адреси він інколи подавав своїм кореспондентам для відписів.

¹⁶ Йдеться про поезію Франка «Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер виє...», яка входить до циклу «Із книги Кааф» поетичної збірки «Semper tiro» (Л., 1906). Вірш вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник» (1902. Кн. 11. С. 95–96, під заголовком «Із дневника» із датою 20. XI 1901). Сучасний дослідник Франкової лірики В. Корнійчук називає цю поезію «однією із найтрагічніших Франкових медитацій» (*Корнійчук В. Ліричний універсум Івана Франка: горизонти поетики.* – Л., 2004. – С. 276).

¹⁷ Аналогічні згадки про історію написання цієї поезії і генезу тератологічного образу подибуємо і в спогадах К. Гриневичевої. Під час одного візиту до Франків її неприємно вразила доволі різка поведінка господині, через що, не дочекавшись гостини, Гриневичева мусіла звідти утекти. Франко, наздогнавши її на вулиці, скаржився на своє трагічне подружжя. «Внедовзі, – згадувала письменниця, – з датою цього кошмарного дня, появився в “ЛНВ” вірш Франка, як візія на картинках Гойї: “Опівніч... В душі глибока павза <...>”» (*Гриневичева К. Зустрічі з поетом // Спогади про Івана Франка / Упоряд. М. Гнатюк.* – Л., 1997. – С. 153).

¹⁸ Курсистками називали слухачок Вищих жіночих курсів. Ольга Хоружинська з вересня 1883 р. по травень 1886 р. була слухачкою історико-філологічного відділення Київських вищих жіночих курсів.

¹⁹ З родинного листування Хоружинських та Трегубових відомо, що брат Ольги Франко Іван Федорович Хоружинський був хворий на

психопатію і тривалий час перебував на лікуванні. Від психічної недуги страждала й Ольжина старша сестра – Марія Хоружинська, якій у зв'язку з цим було призначено опікуна. За родинний кошт Марія Хоружинська утримувалась на так званій Сабуровій дачі – Харківському закладі для божевільних. Натяк на родинну психічну недугу Хоружинських є й у Франковому листі до А. Кримського від жовтня 1900 р.: переймаючись психічними ускладненнями післяопераційного стану дружини, він розповідав, що «ся хвороба у ній фамільна» [т. 50, с. 158].

²⁰ Зі спогадів А. Трегубової відомо, що у скрутний для своєї родини період Франки отримували фінансову допомогу від друзів з Наддніпрянської України: «Мій чоловік побалакав зі своїми приятелями про Франкову бідність, і Беренштам В.Л., Косач П.А., Новицький І.О., Науменко В.П. та мій чоловік почали надсилати Ользі, всі вкупі, 25 карбованців щомісячно. Гроші ці надсилалися при оказії, коли хто їхав такий, кому можна було їх доручити» (*Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової // Спогади про Івана Франка / Упоряд. М. Гнатюк. – Л., 1997. – С. 158*).

²¹ 30 вересня 1898 р. у Львові з ініціативи прогресивної галицької молоді відбулося святкування 25-річного ювілею літературної діяльності І. Франка. За задумом молодіжного комітету, було засновано спеціальний фонд допомоги українських письменникам, що потребували матеріальної підтримки. Зокрема до творчого ювілею Франка було заплановано такі заходи: організувати ювілейний концерт на честь Франка, зібрати кошти на почесний дар для поета, випустити ювілейні видання, створити портрет ювіляра до свята. Так до ювілею було видано збірник «Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності складають українсько-руські письменники» (Л., 1898) та «Спис творів Івана Франка за перше 25-ліття його літературної діяльності 1874–1898» (Л., 1898), що його уклав М. Павлик. «На ювілейний дар поета, – згадував голова ювілейного оргкомітету В. Гнатюк, – збрала молодь близько 700 зол. (1400 кор.). Наукове товариство ім. Шевченка доложило решту від себе (коло 600 кор.) і на концерті передало ювіляру в окремій шкапулці 2000 кор. – до того часу небувалий подвиг для Галичини» (*Гнатюк В. І. Франко і Наукове товариство імені Шевченка // Спогади про Івана Франка / Упоряд. М. Гнатюк. – Л., 1997. – С. 221*).

²² Грінченко Анастасія Борисівна (1884–1909) – донька Бориса та Марії Грінченків, громадсько-політична діячка, письменниця. Гімназійну освіту здобувала спочатку у Чернігові, а після переїзду родини до Києва – у київській приватній жіночій гімназії Олександри Дубинської. 1903 р. вступила до Інституту Св. Ольги і записалася слухачкою у Львівському університеті на курси професорів К. Студинського, М. Грушевського, О. Колесси. Проте закінчити навчання не змогла. Ставши ще у Києві членом Революційної української партії (РУП), продовжувала активну революційно-політичну діяльність й у Львові: редагувала рупівські видання, займалась переправленням їх на Наддніпрянщину. 1905 р. переїхала до Києва. За політичну діяльність була двічі ув'язнена. У тюрмі захворіла на сухоти, так що батько був змушений клопотатися про переведення її під домашній арешт. Померла у 25-річному віці. Відома її науково-публіцистична праця «Ідея федералізму у декабристів» (К., 1907).

²³ Бандрівський Кароль (1855–1931) – правник, судовий радник у Львові. Однокласник Франка у Дрогобицькій гімназії, пізніше добрий його приятель. Під час навчання у Львівському університеті Франко деякий час мешкав разом з Бандрівським. 6 червня 1908 р. рішенням повітового суду Бандрівський був офіційно затверджений опікуном Франка. За присутності та участі Бандрівського був складений і Франків заповіт 9 березня 1916 р.

²⁴ Саський готель у Львові упродовж 1905–1928 розташовувався по вул. Баторія, 20.

²⁵ Очевидно, йдеться про огляд української літератури С.Ф. Русової «Украинская литература 1862–1900 гг.», уміщений в книзі «История России в XIX веке» (Т. 4. М., 1908). Русова Софія Федорівна (дівооче прізвище – Ліндфорс; 1856–1940) – педагог, громадська діячка, організатор українського жіночого руху.

²⁶ У 1900 р. Франко придбав невеличкий кусень ґрунту на вул. В. Понінського, 4. Упродовж 1901–1902 рр. під керівництвом польського архітектора Марціна Заходнього за зразком проекту київської вілли В. Антоновича Франки збудували по сусідству з М. Грушевським власний будинок, до якого переїхали в жовтні 1901 р. Для придбання земельної ділянки та будівництва вілли було використано гроші, подаровані у 1898 р. галицькою громадою до 25-річного ювілею літературної діяльності Франка та частину посагу його дружини.

Окрім цього, Франко взяв позику в Галицькому крайовому банку (12 тисяч корон під 4% річних). Будинок споруджено у швейцарському стилі, накрито черепичним дахом з ромбовим орнаментом. Споруда складалася з передпокою, 5 кімнат і кухні в партері та 2 гостевих кімнат на другому поверсі. У власному будинку І. Франко прожив останні 14 років свого життя, його дружина – до 1941 р.

²⁷ Труш Іван Іванович (1869–1941) – український живописець-імпресіоніст, майстер пейзажу та портретист, мистецький критик й організатор мистецького життя в Галичині, приятель Франка. Франко схвально оцінив його малярську творчість у статті «Малюнки Івана Труша» (Літературно-науковий вісник. – 1900. – Т. 9. – С. 59-63). Трушеві картини «Водоспад на річці Рибниці біля Косова» і «Збіжжя в копах на полі» прикрашали інтер'єр спальні Ольги Франко, а в робочому кабінеті Франка розміщувалися портрети Франка та Шевченка роботи Труша, а також його малярські полотна «Могила Шевченка на Чернечій горі в Каневі» та «Вид на Дніпро з Володимирської гірки» (*Бонь В.* Будинок-музей Івана Франка у Львові: ілюстрований путівник по Львівському меморіальному музею Івана Франка. – Л., 2008. – С. 73, 83–84).

²⁸ Франко Ганна Іванівна (у заміжжі Ключко; 1892–1988) – наймолодша дитина у сім'ї Франків.

²⁹ «Кружок українських дівчат у Львові» – заснований 1901 р. за ініціативою молодішої генерації галицького жіноцтва при Інституті Св. Ольги. 1904 і 1905 рр. це товариство організувало в місті два великі віча, а також проводило політичні дискусії про суспільно-правове становище жінок.

³⁰ Павлик Михайло Іванович (1853–1915) – український письменник, публіцист, громадський діяч, приятель Франка.

³¹ Йдеться про українські наукові курси, що відбувались у Львові з 23 червня по 23 липня 1904 р., які відвідували слухачі з Галичини та Наддніпрянщини. Вступ на курси був платним. 18-годинний огляд української літератури від найдавніших часів до кінця XIX в., що його прочитав Франко, було опубліковано без підпису в кн.: «Українсько-руські наукові курси вакаційні 1904 р.» (Л., 1904. – С. 8–11). Збереглося групове фото учасників курсів (ЛЛ. Ф. 3. № 158). З листа Франка до О. Коваленка відомо, що лекції на цих курсах також читали: М. Грушевський – огляд історії України, Ф. Вовк – огляд етногра-

фії України, М. Ганкевич – огляд соціальних теорій і революційних рухів у XIX ст., С. Томашівський – розбір українських державно-правових трактатів з Польщею і Московщиною в XVII ст., І. Раковський – отогенія і філогенія людини, К. Студинський – читав дещо про літературу [т. 50, с. 244].

³² Вовк Федір Кіндратович (1847–1918) – український антрополог, етнограф, археолог, громадський діяч.

³³ Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) – український історик, організатор української науки, літературознавець, соціолог, публіцист, письменник, громадсько-політичний та державний діяч.

³⁴ Студинський Кирило Йосипович (1868–1941) – літературознавець, громадський діяч, член ВУАН. У 1923–1932 рр. – голова НТШ у Львові.

³⁵ Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) – український історик, громадсько-політичний та державний діяч, публіцист. Про своє перебування на курсах та відвідування лекцій Франка він згадував у статті «Останній побут Івана Франка у Києві» (Спогади про Івана Франка / Упоряд. М. Гнатюк. – Л., 1997. – С. 506).

³⁶ Андрієвська Ольга Трохимівна – в 1920-х р. науковий співробітник комісії для складання словника української мови ВУАН; заарештована і заслана під час процесу СВУ, дальша доля невідома. Про неї згадано у листі Ольги Пустосміхової (дівоче прізвище Суцковська) до Ірини Коцюбинської від 16 лютого 1961 р.: «Андрієвська Ольга Трохимівна, рідна сестра Белкінд Анни Трохимівни. <...> Це була серйозна, ідейна людина, активний суспільник. <...> За нею стежили жандарми, і, щоби врятувати її, друзі відправили її за кордон в роки реакції» (*Коцюбинський М.* Листи до Олександри Аплаксіної. – К., 2008. – С. 296).

³⁷ Йдеться про Віру Гаврилівну Божко-Божинську, про яку також згадано у зазначеному вище листі Ольги Пустосміхової до Ірини Коцюбинської. Працювала в Оцінно-статистичному бюро Чернігівської губернської земської управи. «Була розумниця, начитана, одержима фантазіями. Відмінна риса – надто неохайна до себе і в побуті. Замужем не була, проте мала п'ять душ дітей від різних батьків. Жила сама з дітьми. <...> була живою людиною, відгукувалась на все добре». Померла від тифу (*Коцюбинський М.* Листи до Олександри Аплаксіної. – К., 2008. – С. 296).

³⁸ Йдеться, очевидно, про шведського історика, славіста, перекладача, дійсного члена Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові і Українського Наукового Товариства в Києві Альфреда Антона Єнсена (1859–1921). Був референтом слов'янських літератур Нобелівського інституту при Шведській Академії наук. Автор праць «Український національний скальд» (1909), «Російська література» (1912), «Тарас Шевченко. Життя українського поета» (1916), «Україна» (1919), «Слов'янська культура і література XIX століття» (1920) та ін. Здійснив переклад шведською мовою деяких поезій Шевченка. Навесні 1909 відвідав Україну, ймовірно тоді ж і гостював у Франка. Збереглося 2 листи Єнсена до Франка (1908 р.; ІЛ. – Ф. 3. – № 1630, 1638).

³⁹ Йдеться про видання: *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. – Львів: Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки, 1910. Франкова праця хибувала багатьма хронологічними неточностями, непропорційністю розділів, невмотивованою періодизацією української літератури, відсутністю покликів, на що, зокрема, вказували у своїх рецензіях Дмитро Дорошенко (Рада. – 1910. – № 145. – 27 червня) та Володимир Дорошенко (Літературно-науковий вісник. – 1910. – Т. 3. – С. 180–183). Очевидно, що на низький науковий рівень Франкової розвідки вплинули ті обставини, про які зазначав сам автор в листі до редакції газети «Рада», болісно відреагувавши на рецензію Д. Дорошенка: згаданий «Нарис...» «диктований у часі не тільки безвладності обох рук, але також страшної психічної депресії, при якій треба було майже надлюдського зусилля, щоб заховати спокій і ясність духу, потрібний для наукової праці <...>» [т. 50, с. 379].

⁴⁰ Доманицький Василь Миколайович (1877–1910) – український філолог, історик та фольклорист.

⁴¹ Результати власних текстологічних студій над поезіями Т. Шевченка В. Доманицький виклав у розвідці «Критичний розслід над текстом «Кобзаря» Шевченка» (К., 1907), на яку Франко відгукнувся рецензією (ЗНТШ. – 1907. – Кн. 5. – С. 228–230), зазначивши: «Праця В. Доманицького видобула на світ значну масу невідомого досі рукописного матеріалу, використала в значній мірі друкований матеріал і дала можливість пізнати Шевченка таким, яким він був, з ясною, а вічно неспокоїною і невичерпано творчою душею» [т. 37,

с. 372]. За дорученням петербурзької видавничої комісії (у складі Ф. Вовка, Я. Забіли, О. Русова та інших) В. Доманицький підготував до друку видання творчої спадщини Шевченка, яке побачило світ 1907 р. в Петербурзі за його редакцією: Т. Шевченко. Кобзар. Видання Общества имени Т.Г. Шевченко для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях С.-Петербурга та Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг (СПб., 1907).

⁴² Паралельно з петербурзьким виданням «Кобзаря», що його готував В. Доманицький, у Львові за дорученням філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка (ухвала від 21 грудня 1905 р.) з травня 1906 р. Франко розпочав редакторську роботу над критичним виданням творів Шевченка, яке побачило світ у 1908 р. в серії «Українсько-Руська бібліотека»: Твори Тараса Шевченка. Кобзар. – Т. 1 (1838–1847). Т. 2 (1847–1860), виданий під редакцією Івана Франка. – Львів, 1908. Про історію цього проекту Франко написав у статті «Нове видання Шевченка» (Діло. – 1907. – 13 грудня. – С. 1) [т. 37, С. 418–421] та у «Передмові» до першого тому згаданого видання. Під час редакторської підготовки «галицького» «Кобзаря» Франко провадив жваве листування з В. Доманицьким, здійснивши через нього звірку з текстами Шевченкових автографів та обговорюючи попередні видання. Ці листи разом зі студією про першу критичну публікацію Шевченкових творів надрукував М. Возняк: «З приводу двадцятиліття «Кобзаря» в редакції В. Доманицького (його листування з Ів. Франком)» (За сто літ. – Київ, Харків, 1930. – Т. 31. – Кн. 5. – С. 272–304). Праця Доманицького «Критичний розслід над текстом «Кобзаря» Шевченка» (К., 1907) була «головною підмогою» в редакторській роботі Франка.

⁴³ На сьогодні такий лист невідомий.

⁴⁴ Бйорнсон (Б'єрнсон) Бйорнстьєрне Мартініус (1832–1910) – норвезький письменник, лауреат Нобелівської премії в галузі літератури (1903), автор тексту норвезького національного гімну «Ми любимо цей край!». 1914 р. у Чернівцях вийшла книжка Б'єрнсона «Арне. Оповідання з норвезького мужицького життя» у перекладі М. Павлика.

⁴⁵ За порадою лікаря Л. Коссака, скориставшись грошовою допомогою віділу Наукового товариства ім. Т. Шевченка, з кінця березня

до середини квітня 1908 р. Франко перебував на лікуванні у хорватському містечку Ліпик. Саме там хворий письменник наказав синові Тарасові, який супроводжував його у цій мандрівці, спалити усі рукописи своїх творів, що той і зробив. Про це згадувала й Франкова донька Анна у статті «Рукописи Івана Франка в Канаді» (Іван Франко і франкіана на Заході: Статті і матеріали з приводу століття народин 1856–1956. – Вінніпег, 1957. – С. 88). Детальніше про це див.: Мельник Я. З останнього десятиліття Івана Франка. – Л., 1999. – С. 16.

⁴⁶ Косач Петро Антонович (1841–1909) – громадський діяч, член Київської Громади, чоловік Олени Пчілки та батько Лесі Українки. Помер 2/14 квітня 1909 р. (у Великодний тиждень в четвер) у Києві в будинку 97 на вул. Благовіщенській. 4/16 квітня його поховано на старому Байковому кладовищі в Києві.

⁴⁷ Псевдонім Ольги Петрівни Косач (1849–1930) – письменниці, громадсько-культурної діячки, етнографа, перекладача, матері Лесі Українки.

⁴⁸ Чикаленко Євген Харлампійович (1861–1929) – визначний український громадський і культурний діяч, меценат, землевласник, агроном, видавець і публіцист. У 1926 р. надрукував коротенькі спогади про І. Франка, що стосуються зустрічі під час святкування ювілею М. Лисенка у Львові і зустрічі з І. Франком у 1909 р., про яку розповідає М. Грінченко (Чикаленко Є. Іван Франко. Уривок зі споминів // Наша громада. – Подєбради, 1926. – № 5/6. – С. 16–19).

⁴⁹ За спогадами А. Трегубової, під час свого останнього перебування 1909 р. в Києві Франко спочатку на два тижні зупинився у них, а потім, на прохання дружини Є. Чикаленка, перебрався в окрему кімнату у будинку Чикаленків на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 56 (нині Саксаганського), де пробув ще з тиждень. Після цього по хворого і безпомічного письменника приїхав його найстарший син Андрій і забрав його до Львова (Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової // Спогади про Івана Франка / Упоряд. М. Гнатюк. – Л., 1997. – С. 159–160). Насправді, у Києві тоді Франко пробув лише 9 днів. Детальніше про останній київський візит Франка йдеться також у спогадах Д. Дорошенка «Останній побут Івана Франка у Києві» (Там само. С. 505–512), щоправда у них згадано, що Франко зупинився тоді лише у Чикаленків.

⁵⁰ Креозот – масляна жовтувата рідина з їдким запахом. Застосовують для просочування деревини, щоб запобігти її гниттю. До складу креозоту входять феноли, які зумовлюють його антисептичні та антипаразитарні властивості. В медицині застосовують при лікуванні початкових стадій туберкульозу, при гнійних процесах у бронхах та легенях. Зовнішньо ним лікують виразки шкіри і слизових оболонок.

⁵¹ Веселовський Олександр Миколайович (1843–1906) – російський філолог, представник порівняльно-історичного методу в літературознавстві.

⁵² Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) – український історик, філософ, публіцист, фольклорист, літературознавець та громадсько-політичний діяч.

⁵³ Йдеться про видання: Адам Міцкевич. *Wielka Utrata*. Історична драма з рр. 1831-32. З додатком життєпису Адама Міцкевича та вибору його поезій у перекладі на українську мову видав Др. Іван Франко. Львів, з друкарні «Діла», 1914. Публікуючи випадково куплений в антикваря рукопис невідомого автора, Франко вважав його твором Міцкевича, властиво, наступною п'ятою частиною його драматичної поеми «*Dziady*», мотивуючи своє пояснення тим, що отримав цю інформацію надприродним способом, через дух самого Міцкевича. Детальніше про видавничу історію цього видання див.: *Мочульський М.* З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916) // Спогади про Івана Франка / Упоряд. М. Гнатюк. – Л., 1997. – С. 390–391; *Мельник Я.* З останнього десятиліття Івана Франка. – Л., 1999. – С. 167–180; *Якимович Б.* Іван Франко – видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. – Л., 2006. – С. 427–448.

⁵⁴ Юркевич Йосип (1855–1910) – громадський діяч, лікар, член Старої Громади, співробітник часописів «Рада», «Село», «Літературно-науковий віник», автор нарисів «Сучасні сільські малюнки».

⁵⁵ Відвідуючи засідання видавничої комісії «Просвіти» під час свого перебування у Києві в квітні 1909 р., Франко зголосився підготувати для комісії рецензію на рукописи праць В. Доманицького «Про Галичину» та «Про Буковину». Через два дні на засіданні Франко виголосив в усній формі прихильну рецензію на ці розвідки. Врахувавши його зауваження та побажання, київська «Просвіта» у своїй видавничій серії опублікувала брошури В. Доманицького: «Про Галичину та життя Галицьких українців» (К., 1909. – 80 с.) і «Про

Буковину та життя буковинських українців» (К., 1910. – 53 с.). Див.: *Дорошенко Д.* Останній побут Івана Франка у Києві // Спогади про Івана Франка / Упоряд. М. Гнатюк. – Л., 1997. – С. 508–509.

⁵⁶ Чикаленко Вікторія Євгенівна (1887–1964) – донька Євгена Чикаленка, народилася 1886 року. Навчалася в Міланській академії мистецтв. 1917 р. вийшла заміж за відомого діяча Олександра Скорописа-Йолтуховського, відомого українського громадського, політичного та державного діяча, одного із засновників Союзу Визволення України у Львові 1914 року. З 1920 р. проживала в еміграції у Німеччині разом з чоловіком та сином. Займалася перекладами творів М. Костомарова, П. Куліша, А. Стороженка. Також перекладала з німецької мови, підготувала серію казок з природознавства для дітей.

⁵⁷ Андрій Іванович Франко (1887–1913) – найстарший син І. Франка.

⁵⁸ Франко приїхав до Києва в день похорону Петра Косача 4/16 квітня 1909 р. Д. Дорошенко згадував: «<...> Франко приїхав зі Львова і просто з двірця пішов до Косачів, пригадуючи їх помешкання ще з 80-х років, коли був ув останнє в Києві, попав на похорони господаря» (*Дорошенко Д.* Останній побут Івана Франка у Києві. – С. 506).

⁵⁹ Франко виїхав з Києва до Львова 12/25 квітня 1909 р.

⁶⁰ Радивилів – нині районний центр Рівненської обл. З 1795 р. і до Першої світової війни, тобто 120 років, місто перебувало при кордоні Російської та Австро-Угорської імперій. Розташоване на межі Волині і Галичини. 1873 р. прокладено залізницю Здолбунів-Радивилів, яка невдовзі була з'єднана із залізничною мережею Австро-Угорщини (починалася від Бродів).

⁶¹ Левицький Модест Пилипович (1866–1932) – український письменник, лікар, педагог, громадсько-культурний діяч. У 1900–1912 рр. працював лікарем південно-західних залізниць у Радивиліві. Сприяв пересиланню українських книжок зі Львова через кордон до Києва, де на такі видання існувала заборона. Саме він зустрічав Франка з Києва у Радивиліві, а звідти супроводжував його у Броди, допомігши сісти у львівський потяг.

⁶² Броди – тепер районний центр Львівської обл. До 1918 року в його околицях проходив державний кордон між Австро-Угорщиною та Росією.

⁶³ Йдеться про Аріадну Михайлівну Драгоманову-Труш (1877–1954) – молодшу доньку М.П. Драгоманова, дружину художника Івана Труша.

⁶⁴ Галицькі заложники (заручники) – адміністративно вислани (депортовані) з Галичини, яких царська влада масово брала на території східної Галичини під час відступу російських військ з окупованих теренів Австро-Угорщини 1915 р. Загалом цього року зі східної Галичини примусово виселено, за одними даними, 554 заручники, за іншими – 700. Передусім вивозили найвизначніших та найвпливовіших людей усіх національностей і станів, представників інтелігенції й греко-католицького духовництва. Зі Львова тоді було взято 37 заручників – 12 поляків, 15 євреїв, 10 українців, серед яких К. Паньківський, С. Федак, І. Левинський, І. Свенціцький, о. М. Цегельський. Порівняно ліберальні умови утримання галицьких заручників у Києві уможливили створення такої установи як національний арештний дім, утримуваний на приватні кошти київських українців. Заручників розмістили в двоповерховому будинку на Федоровському провулку вкінці Лук'янівки. Згодом було отримано дозвіл на їх звільнення й розміщення по приватних помешканнях відомих громадян міста. Бранці з Галичини не залишались осторонь важливих подій загальнонаціонального значення. Д. Дорошенко відзначав позитивний вплив галичан на київську українську спільноту: «Присутність серед нашого гурту таких широко освічених, енергійних людей, досвідчених діячів і організаторів, як багато з наших заложників, давала свої добрі наслідки. Скріплялись, перш за все, взаємини, котрі зміцнювались почуттям особистої дружби; ми щиро любили наших невольних гостей, і вони платили нам тим же» (*Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918)*. – Л., 1923. – С. 45).

⁶⁵ Насправді такої пенсії Франко не отримував. З січня 1910 р. Наукове товариство ім. Т. Шевченка встановило Франкові досмертну місячну допомогу в сумі 200 корон. 4 квітня 1913 р. Кость Левицький, як представник українського клубу австрійської державної ради, звернувся до міністерства культів та просвіти з проханням призначити Франкові з нагоди сорокалітнього ювілею його письменницької та наукової діяльності постійну фінансову допомогу від уряду, проте цю пропозицію було відхилено.

⁶⁶ Найстарший Франків син Андрій, який через дитячу травму голови хворів на епілепсію, несподівано помер від серцевого нападу в ніч з 8 на 9 квітня (ст. ст.) 1913 р.

⁶⁷ Йдеться, очевидно, про Целіну Зигмунтовську (дівоче прізвище – Журовська; 1865–1940), яка у грудні 1914 р. разом з двома дітьми – Здиславом та Софією-Генрикою, оселилася в помешканні Франка після того, як він відвіз свою хвору дружину до закладу для душевнохворих. В офіційному документі – «Картці до замельдування головних локаторів і віднаймаючих. Ч. дому 4, вул. Понінського» – зазначено основну мету перебування Зигмунтовської у Франковому домі: «догляд за хворим д-ром І. Франком» (ІЛ. – Ф. 3. – № 1636. – Арк. 71). Про цей факт Франко писав Є. Трегубову: «Бувши змушеним іще в грудні минулого року віддати жінку до закладу божевільних, я рівночасно був змушений прийняти до свого дому одну вдову з двома дорослими дітьми й дати їм, окрім квартири, майже повне вдержання. Се уможливило мені перебути сю тяжку зиму та небезпечну хворобу <...>» [т. 50, с. 425]. Щоправда, пізніше, після певних непорозумінь з цією жінкою, у листі до В. Якіб'юка, Франко звинуватив Целіну у своїй недузї: «<...> одною з причин моєї хвороби та її тяжкого стану були відносини тої жінки та її сина до мене» [т. 50, с. 433]. Зигмунтовська пробула у домі Франка 10 місяців, залишивши помешкання з ініціативи господаря 12 вересня 1915 р. Вдруге Зигмунтовська тиждень господарювала в домі Франка (на його ж запросини) з 6 по 11 квітня 1916 р., доглядаючи безнадійно хворого. З 12 квітня упродовж останніх півтора місяці життя хворим опікувалася літня жінка, вдова Стефанія Левинська (Танячкевич), донька священика Данила Танячкевича.

⁶⁸ У червні 1914 р. Анна Франко на запрошення тітки Олександри Ігнатівич виїхала до Києва і перебувала там упродовж 4 років.

⁶⁹ Середущий Франків син – Тарас (1889–1971) під час Першої світової війни служив поручником в австрійській армії на італійському фронті, пізніше – на російсько-австрійському фронті перекладачем, згодом телеграфістом.

⁷⁰ Напередодні воєнних дій 1914 р. молодший син Франка – Петро (1890–1941) відпочивав у горах. З початком війни не зміг повернутися додому через мобілізаційну ситуацію. Залишившись на Гуцульщині, Петро з товаришами вербував охочих юнаків-«самохіт-

ників» до лав українських січових стрільців. Під час війни служив в українському легіоні УСС в австрійській армії.

⁷¹ Ольга Франко з 17 грудня 1914 р. перебувала на лікуванні в закладі для душевнохворих на Кульпаркові й пробула там три роки.

Підготовка тексту, коментарі Алли Швець

Алла Швець.

**Из секретов «семейного очага» Ивана Франко:
мемуарные откровения Марии Гринченко.**

Впервые публикуем без купюр воспоминания Марии Гринченко об Иване Франко и его «семейном очаге», написанные в 1921 г. Эти мемуары сотканы с непосредственных впечатлений о Франко и его семье от встреч с писателем во Львове в 1904 г. и в Киеве в 1909 г. Воспоминания о Франко – ценный источник для создания фундаментальной, объективной научной биографии писателя.

Ключевые слова: биография, психологизм, воспоминания, комментарий.